

ELŻBIETA BAGIŃSKA

Instytut Historii i Nauk Politycznych
Uniwersytet w Białymstoku
baginska@uwb.edu.pl

***Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej
1626-1637, opr. Marzena Liedke i Piotr Guzowski,
Warszawa 2011, Semper, ss. 201, mapa.***

Edycja akt synodów prowincjonalnych Kościoła ewangelicko-reformowanego, które ukazały się ostatnio nakładem wydawnictwa Semper, wpisuje się w serię podobnych wydawnictw mających za sobą stuletnią tradycję. Pierwszą edycję dokumentów Jednoty Litewskiej rozpoczęto w Wilnie w okresie poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej. Inicjatorem wydawnictwa zaplanowanego ambitnie na 12 serii był w 1908 roku prof. Henryk Merczyng. Miały one dzielić się na zeszyty, z których każdy stanowił odrębną całość. Wydawnictwo zostało rozpoczęte przygotowanym przez Merczynga zeszytem I serii zawierającym dokumenty do dziejów XVI wieku (*Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae* (Wilno 1911) i wznowione w 1925 roku. Tę drugą edycję poprzedziło syntetyczne opracowanie, nieżyjącego już wówczas Merczynga, *Wilno ewangelickie* (Wilno 1925). Wybuch pierwszej wojny światowej sprawił, że porzeczono tylko na wydaniu czterech pierwszych zeszytów tego wydawnictwa.

Po raz drugi do edycji materiałów synodów ewangelickich przystąpiła Maria Sipayłło. Rezultatem zamierzenia, jeszcze z okresu przedwojennej współpracy z prof. Stanisławem Kotem na Uniwersytecie Jagiellońskim, była edycja *Akta synodów różnowierczych w Polsce*. Za życia Sipayłło ukazały się trzy tomy: t. 1, obejmujący lata 1550-1559 (wyd. 1966), t. 2, obejmujący lata 1560-1570 (wyd. 1972) i t. 3, obejmujący lata 1571-1632 (wyd. 1983). Dzieło to zostało bardzo pozytywnie przyjęte przez polskie i zagraniczne środowiska naukowe, a Sipayłło otrzymała liczne nagrody. Tom 4 *Aktów*, obejmujący synodalia wielkopolskie z lat 1569-1632, prawie całkowicie przygotowany przez Sipayłło został – po dokonaniu niezbędnych poprawek i uzupełnień – oddany do druku jesienią 1995 roku. Do serii synodalnej miał wejść jeszcze t. 5, zawierający akta synodów koronnych z lat 1633-1665 i t. 6, obejmujący akta synodów litewskich. Sipayłło zgromadziła część materiałów do tych to-

mów, ale nie zdążyła już ich opracować¹. Plan wydawniczy, nakreślony we wstępie do tomu pierwszego, przewidywał, że układ materiału historycznego po 1570 roku uwzględni – prócz chronologii – także podział na prowincje. Układ oczywiście zasadny, wszak na terenie Rzeczypospolitej istniał nie jeden, ale trzy twory kościelne zwane Jednotami: Wielkopolska (którą stanowiły głównie zbory braci czeskich), Małopolska i Litewska – nawiązująca swą nazwą nie do narodowości, ale do sytuacji politycznej – istniała na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL), choć swym zasięgiem obejmowała również Podlasie. Były one odrębne organizacyjnie, a kontakty między nimi były nieregularne i sporadyczne. Jednoty stanowiły luźną federację poszczególnych zborów, które tylko w przypadku Wielkiego Księstwa Litewskiego regularnie odbywały synody. Każdy członek Kościoła, tak duchowny, jak i świecki, miał prawo udziału w synodach dystryktowych oraz prowincjonalnych. W praktyce uczestniczyli w nich wybrani spośród ministrów delegaci, udział zaś świeckich zależał od ich własnej woli. Ustrój kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej określa się jako synodalno-prezbiterialny. Zbory zarządzane były przez kolegia prezbitrów, choć dużą rolę odgrywali też seniorzy (prezbitrzy), którzy mogli wywodzić się zarówno ze stanu duchownego, jak i świeckiego. W tym ostatnim przypadku byli to najczęściej miejscowi patroni. Organy zarządzające nazywane były w siedemnastowiecznych drukach² konsystorzami, choć konsystorz w formie, jaka istnieje dzisiaj wówczas nie powstał. Wybierani na synodach zwierzchnicy duchowni (superintendenci) nie byli wyposażeni w żadną władzę. Stąd też w aktach synodów stale obserwuje się potrzebę powołania takiego organu, który byłby wyposażony w realną władzę administracyjną i sądową. Jego namiastką mogła być Rada Kuratorska (Syn. 1636, Kan. 2), składająca się z sześciu superintendentów i sześciu patronów ze stanu świeckiego (s. 148). Organem sądowniczym była zaś Synedria powoływana doraźnie w czasie zjazdów synodowych jeszcze przed rozpoczęciem formalnych obrad, obradująca za zamkniętymi drzwiami i rozstrzygająca wszelkie sprawy sporne wynikające z prawa kanonicznego. Decyzje ogłaszano synodowi, a ewentualne apelacje pozostawiano do decyzji „Wielkiego Koła”³. Organy te nie były jednak konsystorzem z formalnego punktu widzenia. W roku 1849 konsystorz dla

1 H. Juszczakowska, *Sipayłło Maria (1905-1990)*, PSB, t. 37, z. 4, Warszawa-Kraków 1997, s. 557-558.

2 I. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa 2004, s. 297. (Autorka powołuje się tutaj na: *Agenda albo Forma Porządku usługi świętej w zborach ewangelickich koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na wieczną cześć i chwałę Ojcu, Synowi i Duchu S. Bogu w Trójcy jedynemu za zgodną zborów wszystkich uchwałą teraz nowo przejrzana y wydana we Gdańsku*, Gdańsk 1637).

3 LMAVB, f. 40, sygn. 867, k. 2-4 (*Dokumenty dotyczące organizacji Synodu Litewskiego i ustawodawstwa synodalnego, 1636-1847, spisane w 1694 roku*).

Kościół reformowany został utworzony przez władze zaborcze w Królestwie Polskim⁴. Kościół ewangelicko-reformowany na Litwie nie uległ natomiast presji rządu rosyjskiego i w drodze kompromisu powołano Kolegium Synodalne, choć niewątpliwym ciosem materialnym była sekularyzacja dóbr kościelnych. W dniu 18 listopada 1918 roku, Kan. 6, w związku ze zmieniającą się sytuacją polityczną Synod przyjął zasadnicze postanowienie „O restytucji praw Synodu”. Niektóre z postanowień Synodu były publikowane przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na przykład Kan. 2 z 1926 roku o zmianie nazwy Kolegium na Konsystorz⁵. Zasadne zatem wydają się wątpliwości wydawców dotyczące faktycznej daty utworzenia konsystorza (s. XII), być może już w XVI wieku o tym myślano, wszak instytucje tego typu utworzono w innych krajach protestanckich, a brak organu, jakim jest konsystorz w ówczesnej Rzeczypospolitej był wyjątkiem.

We wstępie do omawianego tomu autorzy krótko (s. IX-XVI) omawiają historię i zasady organizacyjne Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim. Wypada tylko przypomnieć, że początki kalwinizmu w WKL wiążą się z nazwiskiem Szymona Zaciusza z Proszowic, który w 1552 roku przybył z Krakowa na dwór księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Już rok później odbywały się nabożeństwa reformowane w pałacu książęcym w Wilnie, a najprawdopodobniej pod jego wpływem Radziwiłł ufundował pierwsze zbory w Łukiszkach, Brześciu, Nieświeżu. Był świetnym organizatorem i skupił zbory litewskie wokół pierwszej oryginalnej konfesji polskiej: *Wyznania zboru wileńskiego* i *Akt zboru wileńskiego* (1559), których to dzieł był autorem. Kolejnym dziełem wzmacniającym wewnętrznie Kościół reformowany była *II Konfesja helwecka* Bullingera (1563), przetłumaczona i adoptowana do polskich warunków przez Krzysztofa Trecego, rektora szkoły krakowskiej, która została przyjęta przez Jednoty: Małopolską i Litewską w 1566 roku. Dokument odznaczający się duchem irenizmu, uniwersalizmu i patriotyzmu mógł stanowić pomost do zgody z innymi wyznaniem reformowanymi Rzeczypospolitej, zwłaszcza, że po zakończeniu soboru trydenckiego jedność ta była bardzo potrzebna. Zwolennikiem tej koncepcji był też wybitny działacz reformacyjny, wspominany również przez wydawców, Jan Łaski. Wzajemne interesy doprowadziły protestantów do podpisania aktu *Ugody sandomierskiej* (1570), a w konsekwencji do ważnego wydarzenia, jakim było uchwalenie aktu *Konfederacji Warszawskiej* (1573), co miało gwarantować pokój wyznaniowy i tole-

4 J. Stahl, *Synod ewangelicko-reformowany w Rzeczypospolitej*, „Jednota” 1973, nr 7-8.

5 „Monitor Polski, z dn. 18 lutego 1927, nr 39; W. Gizbert-Studnicki, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki*, Wilno 1932, s. 10-11; M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986, s. 62-63, 77.

rancję w całej Rzeczypospolitej. Tak się nie stało, a przyszłość pokazała, że już wkrótce rozpoczęły się w wielu miastach tumulty, zwłaszcza podburzane przez sprowadzonych do Polski jezuitów, dochodziło do burzenia zborów (Kraków, Poznań, Wilno). Szczególnie bolesne dla dzisiejszego historyka było zburzenie zboru i spalenie zborowej biblioteki oraz archiwum w Wilnie w 1611 roku, co sprawiło, że pisanie o dziejach Kościoła reformowanego sprzed tej daty jest bardzo trudne.

Zastanawiać się można, czy zamieszczenie przez wydawców informacji o strukturze organizacyjnej Kościołów ewangelicko-reformowanych w wybranych państwach europejskich (s. XVI-XXII) jest zasadne. W takiej sytuacji zawsze można mieć wątpliwości, dlaczego wybrano niektóre państwa, a inne pominięto.

Pierwsza połowa XVII wieku, której dotyczą opublikowane protokoły synodów, to okres nasilającej się nietolerancji w Rzeczypospolitej mającej swoje wsparcie w polityce Zygmunta III. Wtedy też obserwuje się stopniowe „kurczenie” się Kościoła reformowanego. Przyczyn tego zjawiska było kilka; oprócz już wspomnianych, idee protestanckie poza nielicznymi wyjątkami, nie trafiły do ludu i stały się ruchem bardziej politycznym niż społecznym.

Cezura chronologiczna przyjęta przez wydawców jest jak najbardziej zasadna. Na roku 1625 kończy się bowiem pierwsza edycja akt synodowych⁶, o czym wydawcy piszą już w pierwszym wersie wstępu. Synod prowincjonalny w 1625 roku podjął bardzo ważne dla ewangelików litewskich postanowienie dotyczące utworzenia dwóch szkół na poziomie gimnazjum w Kiejdanach i Szucku. Lokalizacja nie była przypadkowa, ale związana z dwiema ważnymi siedzibami Radziwiłłów birżańskich, co też gwarantowało duże wsparcie materialne. W omawianym tomie zamieszczono (s. 53-57) ważną kontynuację tego postanowienia, mianowicie w Kan 21, 1629 roku zapisano opracowane przez księdza Andrzeja Dobrzańskiego i aprobowane przez synod *De legibus scholarum lithuanicarum*. Prawo to później wielokrotnie powielane stało się też podstawą regulaminu we wszystkich szkołach reformowanych w prowincji litewskiej. Przy punkcie 24 tego prawa wydawcy, jak się wydaje, mieli pewien kłopot z właściwym odczytaniem tekstu (s. 56). W poprawnym brzmieniu punkt ten brzmi: „Signa zwyczajne w szkołach **Polonismi**, emendationis **et morum**, aby zawsze były we wszystkich szkołach cuius libet classis”. Z indeksu rzeczowego (s. 201) opracowanego przez wydawców wynika, że problematyka dotycząca utrzymania szkół, kształcenia młodzieży, zapewnienia pomocy stypendialnej i właściwej obsady pedagogicznej często była omawiana w czasie synodów.

6 *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae (1611-1625)*, Wilno 1915.

Pilnowano też, aby młodzież otrzymująca stypendium na studia zagraniczne wracała w wyznaczonym czasie oraz poddawała się decyzjom synodu dotyczących dalszej posługi na rzecz społeczności reformowanej, takiej jak nauczanie w szkole czy kaznodziejstwo. Starano się też zakazać posyłania dzieci do szkół innych niż ewangelickie.

Okres objęty niniejszym opracowaniem, to też początek spektakularnej porażki najważniejszej osoby wówczas w litewskim Kościele reformowanym Krzysztofa II Radziwiłła w jego sporze z biskupem wileńskim Eustachym Wołłowiczem o kościół kiejdański (1627). Odtąd procesy o rewindykację kościołów zamienionych wcześniej na zbory nasiliły się, czego odbicie znajduje się w kanonach opublikowanych w niniejszy tomie. Fizyczne utrzymanie zborów, ich kondycja materialna, stan bezpieczeństwa, obsada personalna przede wszystkim zajmowały osoby zgromadzone na synodach. Inne kwestie związane z finansami to spory majątkowe, procesy o egzekucję legatów na zbor, nadzór nad dzierzawcami i inne. Zajmowali się tym przede wszystkim aktorzy zborowi. Aktor – to bardzo ważny urzędnik jednoty. Do nich należało popieranie niektórych spraw u króla, w czym wspierali go prominentni współwyznawcy, zwłaszcza senatorzy, nadzorowali sprawy sądowe i majątkowe, a od jego sprężystości i umiejętności zależała windykacja zapisów, legatów i zobowiązań, czyli materialny dobrobyt jednoty.

Charakterystyczną grupę kanonów stanowiły kwestie dotyczące dyscypliny duchowieństwa, nakładanych na nich kar czy naznaczonych pokut. Problematyka ta zadziwiająco często gościła w czasie obrad synodu. Tępieno przywary popolite, takie jak pijaństwo, nieobyczajne zachowanie, życie z kobietą bez ślubu, cudzołóstwo czy nawet życie z małżonką w niezgodzie, co zdaniem synodu budziło powszechne zgorszenie. Często pojawiają się sprawy dotyczące defraudacji pieniędzy, niegodnego zachowania się w czasie nabożeństwa, co czasem kończyło się najwyższą możliwą karą, jaką było bezterminowe wyłączenie od Stołu Pańskiego, a więc wykluczenie ze społeczności Kościoła reformowanego. Do takiej ostateczności uciekano się rzadko, ale często grozono duchownym suspensą bądź pozbawiano funkcji ministerialnej łącznie z przysługującym stanowisku beneficjum na rok bądź na zawsze. Tego rodzaju kary ogłaszane też były w innych zborach do wiadomości wiernych. Pilnowano też, aby ministrowie nie spóźniali się na obrady synodu i nie odjeżdżali przed końcem.

W czasie obrad synodu podejmowano też wszelkie tematy związane z organizacją Jednoty, współpracą z innymi Jednotami (Wielkopolską i Małopolską), wydawaniem i recenzowaniem pism i książek o charakterze teologicznym, w tym Biblii Brzeskiej czy Gdańskiej, katechizmu heidelberskiego czy kancjonałów.

Książka zaopatrzona jest w bibliografię (s. XXX-XXXIV), wykaz superintendentów Jednoty Litewskiej w omawianym okresie (s. XXXVI), indeks osobowy rozszerzony o informacje dotyczące ewangelików oraz indeks miejscowy (s. 175-200).

Do publikacji dołączono mapę „Zbory ewangelicko-reformowane w Wielkim Księstwie Litewskim występujące w protokołach synodów prowincjonalnych z lat 1626-1637” w opracowaniu kartograficznym Jarosława Suproniuka. Mapa ukazuje zbory ewangelicko-reformowane istniejące w omawianym czasie z podziałem na dystrykty występujące w Wielkim Księstwie Litewskim.

Książka została wydana starannie, z fotografią fasady zboru kiejdańskiego na okładce, w miękkiej oprawie, niestety klejonej, co przy dłuższym korzystaniu z niej grozi jej destrukcją.

Omawiana praca jest niewątpliwie cennym i potrzebnym wydawnictwem. Z pewnością przyczyni się do ułatwienia badań nad dziejami Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim.